

UDK. 29/392(2/843)

Ahadjon MUHAMMADIYEV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti dekani
Nilufar ABDURAHMONOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti
E-mail: abdurahmonovanilufar33@gmail.com

SHDPI O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti Sh. Bobojonova taqrizi asosida

TASAVVUFIY MANBALARDA “MAQOM” TA’RIFI VA TURLARI

Аннотация

Tasavvuf – insonning komillik darajasiga yetishishi va Alloh rizoligiga erishishi uchun ko‘prik vazifasini o‘tovchi ta‘limotdir. Maqolada tasavvuf manbalaridagi “maqom” tushunchasining izohiga alohida e‘tibor qaratilgan. Shuningdek, yirik mutasavvufilar tomonidan ilgari surilgan Haqning marhamatiga sohib bo‘lish uchun bosib o‘tilishi kerak bo‘lgan kamolotga erishish vositalari – maqomlar tasnifi tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: Tasavvuf, maqom, tariqat, so‘fiy, sabr, rizo, talab.

DEFINITION AND TYPES OF “MAKAM” IN MYSTICAL SOURCES

Annotation

Sufism is a teaching that serves as a bridge for a person to reach the level of perfection and attain the pleasure of God. The article pays special attention to the interpretation of the concept of “makam” in Sufism sources. Also, the classification of statuses, the means of attaining perfection, which must be followed in order to receive the blessing of God, put forward by great mystics, is analyzed.

Key words: Sufism, makam, sect, Sufi, patience, consent, demand.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ВИДЫ “МАКАМ” В МИСТИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация

Суфизм – это учение, которое служит мостом для достижения человеком уровня совершенства и обретения довольства Бога. Особое внимание в статье уделено трактовке понятия “макам” в суфийских источниках. Также анализируется классификация макамов, способов достижения совершенства, которым необходимо следовать, чтобы получить благословение Бога, выдвинутая великими мистиками.

Ключевые слова: Суфизм, макам, секта, суфий, терпение, согласие, спрос.

Kirish. Tasavvuf – Haq roziligiga erishish va abadiy saodatga ega bo‘lish uchun nafsni tarbiyalash, axloqni go‘zallashtirish, botin va zohirni nurlantirish, surat va siyratni poklash haqida ma‘lumot beradigan ilm hisoblanib, uning mavzusini inson, uning ruhi, xulqi tashkil etadi. Tasavvuf iymon, Haqni tanish mavzularini qamrab oluvchi ta‘limotdir. “Tasavvuf qalbni faqatgina Allohga yo‘naltirib, mosivo – Allohdan boshqa barcha narsalardan butkul aloqani uzishdir”[3]. “Tasavvuf - bu ilohiyot olami, inson ma‘naviyati, ruhiyati, ehtiyojlari va uning Xudoga munosabati haqidagi falsafiy ta‘limotdir” [5].

Tasavvuf madaniyatimiz tarixidagi g‘aroyib bir fan bo‘lib, o‘ziga xos yo‘nalish va an‘analarga egadir. U ko‘pincha adabiyot va falsafa g‘oyalarini irfoniy tarzda, ya‘ni ma‘rifiy qiyofada aks ettiradi, shu bois ba‘zan mazkur ilmlar qatorida tilga olinib ularning global bir qismi sanaladi [1]. Zero, “Tasavvuf adabiyotini o‘rganmasdan turib, o‘rta asrlar musulmon Sharqi madaniy hayoti haqida tasavvurga ega bo‘lish mumkin emas. Bu adabiyotdan xabarador bo‘lmasdan Sharqning o‘zini ham anglash qiyin” [2].

Tasavvuf so‘zining kelib chiqishi va mazmuni haqida olimlar turli xil fikr va taxminlarni ilgari surishgan. Ular ichida Ibn Xalduinning fikri haqiqatga yaqin deya e‘tirof etiladi. U o‘zining “Muqaddima” asarida tasavvuf arabcha “suvf” – “jun”, “po‘stin” so‘zidan olingan bo‘lishi kerak, chunki qadimdan tarki dunyo qilgan zohidlar jundan to‘qilgan kiyim kiyib yurishni odat qilganliklari haqidagi fikrlarni keltirib o‘tgan.

Tasavvuf VIII asrda arab mamlakatlarida vujudga kelgan va u dastlab Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning faoliyati, uning ko‘rsatmalari hamda diniy rivoyatlar mazmunini ochib berish bilan bog‘liq bo‘lgan g‘oyalarni targ‘ib etgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. “Tasavvuf, bir tomondan, din va shariat, ikkinchi tomondan, falsafa va hikmat ilmi bilan bog‘liq holda rivojlanib kelgan o‘ziga xos ta‘limotdir. XII asr oxiri XIV asr boshlari tasavvuf ta‘limotining estetik

tafakkur tarixida alohida bir mahsuldor davrdir. Bu davrga kelib, tasavvuf ham nazariy-ilmiy nuqtayi nazardan, ham amaliy harakatchilik nuqtayi nazaridan o‘zining yuksak cho‘qqisiga ko‘tarilgan edi. Tasavvuf adabiyotining gullashi ham shu davrga to‘g‘ri keladi. Ayniqsa, Muhyiddin ibn al-Arabiy, Yahyo Suhravardiy, Imom G‘azzoliy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband singari mutafakkir shayxlar, Fariddin Attor, Ahmad Yassaviy, Jaloliddin Rumi kabi ulug‘ so‘fiy shoirlar tasavvuf ilmining doirasini kengaytirdilar. Uni falsafa va hikmat bilan boyitdilar. Shuningdek, Ibn al-Arabiy va Jaloliddin Rumi kabi allomalarning asarlarida butun bir falsafiy tizim o‘z ifodasini topdi, ular ilohiy kashf-u karomat, ruhiy-psixologik holatlar, botiniy latifliklar bilan birga real insoniy hayot haqida ham juda ko‘p ajoyib fikrlarni bayon etdilar” [9].

Tasavvufning tub mohiyati inson qalbi va ruhiyatini, axloqini poklash, shaxsiy hayotda halol yashash, zohiran va botinan pok bo‘lish, pok qalb va ruh kuchi bilan Alloh visoliga yetishga kishilarni targ‘ib-tashviqot etishdan iboratdir. Birinchidan, tasavvuf ta‘limot sifatida g‘oyat murakkab va ko‘p qirrali ijtimoiy-ma‘naviy hodisa bo‘lib, uning murakkabligi va ko‘p qirraliligi tasavvufiy yo‘nalishlarning turli tumanligida, metod-uslublarining rang-barangligida, bilish obyektining tadqiqot va targ‘ibot qilgan masalalar doirasining qamrovi juda kengligi, xilma-xilligi va teranligida ifodalanadi. Ikkinchidan, mazmunan va mohiyatan inson qalbini poklashga qaratilgani, jaholat va xudbinlikka qarshi bo‘lgani, mehr-u shafqat, himmat va mardlik ko‘rsatishni targ‘ibot etgani, Allohga bo‘lgan ishqni birinchi o‘ringa chiqargani, ilohiyat yo‘lida dunyodan yuz o‘girishini, jismini shu yo‘lda qurbon etishni da‘vat etgani sababli ham tasavvuf azal-azaldan ilm-u ijod ahliga yaqin bo‘lgan [1].

Tariqatda maqomot va hol tushunchalari muhim o‘rin tutadi. “Maqomot” - maqom (manzil, bekat) so‘zining ko‘pligi bo‘lib, solikning ruhiy-ma‘naviy kamoloti bosqichlarini anglatadi [9].

Umuman olganda, bu tushuncha Haqni idrok etish yo'lidagi ruhiy mavqelar hamda bosqichlarni bildirib, u Alloh rizoligiga erishish, unga yaqinlashishning turli darajalarini fodalaydi. Bu bosqichlar qalbning pokligi, Haq irodasiga bo'ysunish, muhabbat, rahm-shafqat kabi sifatning gavdalanishidan dalolat beradi.

Maqom solikning ma'naviy yuksalishi, Haq bilan birlashishi uchun zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda yetakchi sifatida mantiqiylik, germenevtik tahlil metodidan unumli foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tasavvuf allomalari tariqat maqomlari xususida so'z yuritib, ularni turlicha tasniflaydi. Xususan,

Navoiyning mashhur shogirdi va zamondoshi Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomayi sultoni" asarida tasavvufning tariqat odobiga alohida ahamiyat berib, uning xususiyatlari, sifatleri va amaliy yo'nalishini har tomonlama qayd etib o'tadi. Jumladan, u yozadi: Tariqat maqomlari to'rt narsada mujassamdir: tavba, xavf (gunoh va g'ayri shar'iy ishlardan), jihod (nafs bilan jang), sabr (maqsadni kutmoq) [1].

Al-G'azzoliy "Ihyo ulum ud-din" asarida har biri insonni najotga yetaklovchi 9 maqom turini ajratadi:

1-tavba (solikning tariqatga qadam qo'yishidan oldin qilgan barcha gunohlaridan tavba qilib, biror bir gunohni qasddan qilishdan tiyilish);

2-sabr (o'z ixtiyori bilan nafsni tiyish, qanoatli bo'lish);

3-shukr (mamnunlik, qanoat hissi);

4-xavf (Alloh qahridan qo'rqish);

5-rajo (bandaning o'z Robbisidan ehson kutishi);

6-faqr (Alloh oldida o'zini ojiz, g'arib va faqir his qilish);

7-zuhd (dunyoga bema'ni, behavas bo'lish, nafsni tiyish);

8-tavakkul (o'zini to'liq Alloh ixtiyoriga topshirish);

9-muhabbat (Allohgga yetishish).

"Najmiddin Kubro o'zining asarlarida kubroviya tariqati a'zolari – soliklar amal qilishi, kamolotga erishishi lozim bo'lgan o'nta axloq-odob qoidalarini ishlab chiqqan. Ular quyidagilardan iborat:

1. Tavba. Solik oldingi qilmishlariga tavba qilib, Xudoni bilishi, unga qaytishi, o'z ixtiyori bilan uni sevishi, zohiran va botinan muttasil poklanib, takomillashib bormog'i lozim.

2. Zuhd fi-dunyo. Tariqat yo'lini tutgan kishi barcha dunyoviy boyliklardan, mol-mulk va noz-ne'matlardan voz kechishi, o'zini tiyishi darkor.

3. Tavakkul al-Alloh. Tariqat a'zosi Allohgga mutlaqo ishonishi, unga sidqidildan e'tiqod qilishi, barcha ishlarni qilishda uning mehribonligi va qudratiga umid bog'lashi zarur.

4. Qanoat. Solik mol-dunyoga, boylikka mukkasidan ketmasligi, unga hirs qo'ymasligi, oz narsa bilan qanoatlanishi, sabr-toqatli va qanoatli bo'lishi shart.

5. Uzlal. Solik yolg'iz qolib, xaloyiqdan uzoqlashib, qalbini mustahkamlab, his-tuyg'ularini jilovlab, botinan o'zini chiniqtirib, poklanib bormog'i zarur.

6. Mulozamat az-zikr. (Uzluksiz zikr). Tariqat a'zosi doimo Alloh nomini tilga

olib, butun qalbini U bilan to'ldirib borishi shartdir. Shundagina pastkashlik, hasad, ochko'zlik, ikkiyuzlamachilik va boshqa salbiy illat va razilliklar kishi ko'ngliga yo'l topa olmaydi.

7. Tavajjuh. Solik butun qalbi, bor vujudi bilan Allohgga murojaat qilishi, Unga

cheksiz muhabbat qo'yishi, undan boshqa narsa borligini his etmasligi lozim.

8. Sabr. Solik to'g'ri yo'ldan adashmasdan borishi uchun o'z mayllarini so'ndirishi, hayvoniy xususiyatlardan – shahvoniy hirs-u havolardan qutilmog'i kerak.

9. Muroqaba. Tariqat a'zosi o'z qalbini har qanday pastkashliklardan saqlamog'i, riyo va makr, hiyla-nayranglardan xalos bo'lmog'i shart. Shundagina dil yomon illatlardan poklanadi, ruh nafs natijasida zanglab qolgan bo'lsa, jilo topadi"

10. Rizo. So'fiy endi Alloh uni sevib qolganligini sezadi. Rizolik maqomi solikning Haqqa yetishganligini bildiradi"[5].

Mashhur avliyo, Xojagon nomi bilan shuhrat qozongan tasavvufning yirik namoyondalaridan biri Abdulxoliq G'ijduvoni (1103-1179) o'zining "Maslak al-orifin" asarining 13-bobida komil inson darajasiga yetish mumkin deya bir qancha ruhiy

kamolotga erishishning maqomlarini keltirib o'tadi: tavba, irodad, zikr, zuhd, sabr, rizo, shukr, tavakkul va hollari muroqaba, musohaba, muhabbat, sidq, taslim, tadviz, ixlos, mushohada, muoina.

"Xoja Ali Romitoni "Risolayi Azizon" asarida Allohni bilish va insonni kamolotga yetkazishning 10 ta shartini ko'rsatgan:

Birinchi shart – toza va pok bo'lish. Hazrati Azizon poklikni to'rt xil: jismoniy, ma'naviy, qalb va bosh pokligiga bo'ladi;

Ikkinchi shart – tilni tiyish;

Uchinchi shart – tinch va yolg'iz bo'lish;

To'rtinchi shart – ro'za tutish. Romitoniyning fikricha, ro'za tana kuchini nazorat qilishning asosiy vositasidir;

Beshinchi shart – zikr;

Oltinchi shart – xotirani saqlash;

Yettinchi shart – rozilik, ya'ni Olloh Taolo hukmiga rizo bo'lish. Tavakkul va tadviz – butun ishlarini Allohgga topshirish ham shulardandir;

Sakkizinchi shart – solik bilan birga bo'lish va yomon odatlardan qochishdir;

To'qqizinchi shart – uyg'oq bo'lish. Azizon hazratlari vaqtni nazorat qil, behuda o'tkazma, uyg'on, Allohni zikr qil, deydi;

O'ninchi shart – luqmani haromdan saqlashdir. Bu holat barcha to'qqizta shartning natijaarini saqlashga yordam beradi. Chunki harom taom yaxshi amallarni yo'qotadi" [13. 53-56-b.].

Tasavvufshunos olim Najmiddin Komilov 9 bosqichdan iborat bo'lgan Abu Nasr Sarroj tariqatini alohida ta'kidlab, har bir maqomotlarni sharhlashga harakat qiladi. Xususan, u yozadi: "Abu Nasr Sarroj tariqatning quyidagi maqomlarini qayd etgan:

1. Tavba

2. Vara'.

3. Zuhd.

4. Faqr.

5. Sabr.

6. Xavf.

7. Rajo

8. Tavakkul.

9. Rizo.

Tavba - qaytish demak, ya'ni kamolotga, oliy axloqiy sifatlariga qaytish. Tavba kufrdan qaytish, shariat man etgan nahy va yomon ishlardan qaytish, zamima axloqdan hamida axloqqa qaytish, Haqning g'ayri bo'lgan narsalardan qaytish kabilarni o'z ichiga oladi.

Vara' so'zining ma'nosi parhez, taqvo bo'lib, bulganishlardan, ma'naviy zarar keltiradigan shubhalardan saqlanish demakdir. Shibliyning ko'rsatishicha, vara'ning uch ko'rinishi bor: til vara'si, ko'z vara'si, qalb vara'si.

Zuhd - vara'ning davomi hisoblanadi, bu ham parhez, hazar qilish demakdir. Ammo bunda taom va ichimlikdan saqlanish, halol va haromni ajratishga alohida ahamiyat beriladi.

Faqr - ma'nosi qashshoqlik, benavolik. So'fiylar nazdida ulug'vor ilohiy mohiyat kasb etish bo'lib, Xudoga bandalikni sidqidildan oliy darajada bajo keltirish, bandalikdan sharaf topish.

Sabr - toqat, chidam. So'fiylar tilida qiyinchiliklardan shikoyat qilmaslik, ayniqsa, Xudodan boshqaga nola-iltijo qilmaslik.

Xavf - qalbning ishonchdan, imon aminidan chiqishi, ikkilanish, tahluka.

Rajo - umidvorlik. Qalbning kelajakda mahub vasliga yetishidan umidvorligi, xavfdan qutulish umidi.

Tavakkul - barcha yaxshi-yomon hodisalar, ishlarni Xudodan deb bilish, Parvardigorga suyanish.

Rizo - qalbdan qabohat - kirlarning ketishi, qazovu qadar hukmiga bo'ysunish, nafs roziligidan chiqib, Haq roziligiga kirishdir" [9].

Inson kamolot darajasini Yusuf Hamadoni Islom, Iymon, Ehson maqomlariga ajratib, ulardan ehson oliy maqom deb yozadi. Islom maqomida badan, iymon maqomida qalb, ehson maqomida sir va ruh kamolga yetgan, Haqqa taslim bo'lgan bo'ladi [7].

Fariddin Attor esa tariqat maqomlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi:

Al-Kalobodiy (vafoti 990-yil) 17 maqomni, Abu Said Mayxoniy (967-1049) 40 maqomni, Abdulloh Ansoriy (1006-1089) esa 100 maqomni eslaydi. Ibn al-Arabiy "Futuhoti Makkiya"da 19 maqom, 360 ta manzil va rabotni ajratib ko'rsatadi. Agar maqomlar so'fiyning o'z harakati, riyozati bilan bog'liq bo'lsa (tadbir), "hol" tushunchasi Alloh barakati va marhamatiga aloqador (taqdir) hisoblangan. Bunday "fayzi ilohiy" solikning poklik kasb etgan dilini bir lahzada chaqmoqdek yoritib, yana g'oyib bo'lishi mumkin. Ba'zan holni ham darajalarga ajratadilar"[14].

Ahmad Abdullayev o'zining "Tasavvuf va uning namoyondalari" ilmiy-ommabop risolasida quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "Tariqatning birinchi alomati va talabi tavba maqomatidir va undan keyin shu yo'sinda yana sakkiz maqomat tushunchalari tavbaga ergashadi: bular vara' (parhez), zuhd (taqvo), faqr, sabr, xavf (qo'rquv), rijo (umidvorlik), tavakkul va rizo. Yuqorida ko'rganimizdek, maqomatlar qadimiy manbalarda, chunonchi, al-Jullobiy tazkirasida uchraydi va ularning ma'no va mohiyati haqida ham ma'lumotlar mavjud. Jumladan, vara', zuhd, faqr, sabr kabi tushunchalar shariatda ham istifoda qilinadi. Ammo ular

tariqatda o'z ma'nolarini saqlagan holda yangi sifatlar kasb etib, so'fiyona maqsadga bo'ysundirilgandir" [1].

Shuningdek, Navoiy "Lison ut-tayr" dostonida inson Alloh marhamatiga sohib bo'lib, komil inson martabasiga erishish uchun 7 vodiy (maqom)ni bosib o'tishi kerakligini ta'kidlaydi. Bular: talab, ishq, ma'rifat, istig'no (ehtiyosizlik), tavid (yagonalik), hayrat va faqr-u fano (yo'qlikka aylanib, Allohga yetishish)dir.

Xulosa va takliflar. Bizningcha, Alisher Navoiyning tasnifidan foydalangan holda tasavvuf maqomlarini o'rganish eng maqbul yo'ldir. Negaki, Navoiy tomonidan ilgari surilgan insonning ma'naviy jihatdan yetilish jarayonidagi tarbiyalanish bosqichi bo'lmish maqomlar yuqorida keltirilgan barcha tasavvuf allomalarining qarashlarini o'zida umumlashtira olgan.

Maqomatlar har bir tasavvuf namoyondasining tushunchasidan kelib chiqib belgilanganligi uchun ham uning soni bir xil emas. Ba'zi ta'limotchilar bu bosqichlarni to'rtta desa, ayrimlar to'qqizta, ba'zilar undan ham ko'p bo'lishini keltirib o'tadi. Zero, asosiy jihat maqomatlar miqdorida emas, balki insonni ruhiy tarbiyalab, qalb ko'zini ochish va tariqat yo'lga kirgan muridning Haq rizosiga erishishidir.

ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намоёндалари. Илмий-оммабоп рисола. – Термиз, 2007
2. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука. 1995.
3. Имом Ғаззолий. Ал Мункизу минад далал. – С.,1994.
4. Boltaboyev H. Islom tasavvufi manbalari. – T., 2005.
5. Bo'ronov Q. Xalqimiz ma'naviyati va ma'rifatining teran ildizlari. – T.: FAN, 2003.
6. Haqqul I. Tasavvuf saboqlari. – Buxoro, 2000.
7. Navro'zova G. Naqshbandiya – kamolot yo'li. – T.: "Fan", 2007.
8. Homidiy H. Tasavvuf allomalari. – T.: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2004.
9. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. – T., 1996.
10. Komilov N. Tasavvuf. Ikkinchi kitob. – T., 1999.
11. Jo'zjoniy A.Sh. Tasavvuf va inson. – T.: "Adolat", 2001.
12. Мухаммадиев, Ахадхон Махмудович. "Инсоний фазилатлар тараннуми ("Махбул-куллуб"да ҳадисларнинг бадий талкини)."Международный журнал Алишера Навои 1.2 (2021).
13. Imomnazarov M. "Milliy ma'naviyatimiz asoslari". O'quv qo'lanma. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2006.
14. Z.Yakhshieva.G'arb va Sharq adabiyotida Amir Temur prototipi asosida yaratilgan asarlar tadqiqi. O'zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik. 2024. Vol. 1[2] ISSN 2181-92-2x. w.literature.tssull.uz 120-138.
15. <https://abiturtest.uz/mavzular/tasavvuf-namoyondalari-komil-insonni-tarbiyalash-haqida>